

РЕТРОСПЕКЦІЯ У РОМАНІ «ДИВО» П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

У статті проаналізовано ретроспекцію в історичному романі П. Загребельного «Диво» і її зв'язок із композицією твору. Розглянуто види ретроспекції, за допомогою яких письменник створює художній час «Дива». Представлено також функції, засоби й особливості ретроспекції в історичному романі П. Загребельного.

Ключові слова: ретроспекція, аналепсис, композиція, сюжет, історичний роман.

В статье проанализирована ретроспекция в историческом романе П. Загребельного «Диво» и её связь с композицией произведения. Рассматриваются виды ретроспекции, с помощью которых писатель создаёт художественное время «Дива». Представлены также функции, средства и особенности ретроспекции в историческом романе П. Загребельного.

Ключевые слова: ретроспекция, аналепсис, композиция, сюжет, исторический роман.

In the article flashback is analyzed in the P. Zagrebelnyj's historical novel «Miracle» and its connection with composition of text. The types of flashback are studied, by which a writer creates artistic time of «Miracle». Functions, facilities and features of flashback in the historical novel P. Zagrebelnyj's are presented also.

Key words: flashback, analepsis, composition, subject, historical novel.

Павло Загребельний відомий як автор прози 60-70-х рр. на виробничу тематику («Розгін», «День для прийдешнього» та багато ін.) і сучасних творів («Тисячолітній Миколай», «Стовпотворіння», «Брухт»). Найбільшою ж популярністю йому принесли історичні романи, зокрема цикл творів про Київську Русь («Диво», «Смерть у Києві», «Первоміст» і «Євпраксія»). Серед них найбільш відомим і, відповідно, широко дослідженим є «Диво». Особливості цього роману у своїх працях розглядали В. Дончик [1], В. Фашенко [6], М. Слабошпицький [5] та ін. Проте у дослідницьких роботах специфіку використання П. Загребельним прийому ретроспекції у романі «Диво» висвітлено фрагментарно.

Теоретичний зміст ретроспекції досліджували в різних аспектах, наприклад:

- як граматичну категорію вияву часу в текстах;
- як основу «психологізації часу (Г. Мейергоф, «Час у літературі»), «зруйнований час» (А. Роб-Грійс, «Новий роман, нова людина»), «змістовий» компонент часу (М. Бахтін, «Вопросы литературы и эстетики») [4, с. 4];
- як частину образу часу, що «відбиває поняття часу, у тому числі й поняття соціально-історичного часу як загальне, так і індивідуальне» [3, с. 178].

Тож ретроспекція може розглядатися як складова художнього часу, використання якої впливає на його розгортання в тексті й композицію твору. Вивчення видів ретроспекції, їх функціонування і змістових сторін в історичному романі «Диво» П. Загребельного має виняткове значення для проникнення в архітектоніку цього твору.

Події роману «Диво» розгортаються у межах трьох часових відрізків, а саме X-XI ст., 40-і та 60-і рр. XX ст. Відповідно до зображеного часу сюжет «Дива» становлять три сюжетні площини, у кожній з яких відбуваються окремі події, діють окремі персонажі. Сюжетні площини об'єднує спільний просторовий образ Софії Київської, з яким розгортаються основні події сюжету. При змалюванні подій, пов'язаних із будівництвом (XI ст.), захистом (40-і рр. XX ст.) і вивченням (60-і рр. XX ст.) собору, автор широко використовує ретроспективні засоби для зображення минулого (дитинства героїв, фактів історії, важливих моментів життя персонажів).

У творі спостерігається наявність ретроспекції і від імені автора, і від імені персонажів. У різних сюжетних лініях ці види пригадування минулого використовуються неоднаковою мірою. У площині 60-х рр. XX ст. наявні згадки про життя Таї після спроби зустрітися з Борисом у Москві, викладені в

її листі. У ретроспективному ракурсі від імені дургорядних персонажів подані й перекази з «Повісті минулих літ» про запровадження християнства на Русі й про помсту княгині Ольги Іскоростеню за смерть князя Ігоря. Очевидцем подій першої історії був хмизонос, якого Сивооок і Лучук зустріли у Києві (... Як був я такий малий, як ви, [...] то не було в Києві церков...»), а другої – тітка Звенислава з Радогості («... а тільки відаю, що тому богові першою вклонилася баба нинішнього князя Київського»). Використовуючи так звану «персонажну» ретроспекцію у випадку з листом Таї, автор «інтимізує» розв'язку сюжетної лінії. Другий випадок спогадів персонажів надає переказам реалістичного характеру, адже маємо справу з історичними оповідями.

У сюжетних площинах X-XI ст. і 40-х рр. XX ст. ретроспекція безпосередньо від головних героїв відсутня. Звернення до минулого Сивооока, Ярослава Мудрого і Гордія Отави відбувається через всезнаючого гетеродієгетичного наратора («Слово «тріумф» штовхнуло Сивооока в груди: він згадав свою колишню ганьбу...» [2, с. 389]; «Було тоді так. Прокидався іноді вранці (Ярослав. – Т. С.), а прокидатися не хотілося...» [2, с. 205]; «Отава посміхнувся... Просто згадав, як багато років тому вперше сформулював тему своєї роботи...» [2, с. 170]). Завдяки можливості наратора вільно проникати у свідомість і внутрішній світ героїв «Дива» розповідь про події їх життя тяжіє до нейтральності, прозорості. Читач сприймає зображене в історичному романі як об'єктивно дане і має змогу зіставити вигадану і домислену інформацію з історичними фактами.

Найбільш поширена ретроспекція від автора, яка поступово переходить у різні види авторських відступів, наявна при зображенні подій, пов'язаних із життям Ярослава Мудрого («Зате прикутий до постелі (Ярослав. – Т. С.), начувся всього стільки, що вистачило згодом на половину життя. Найперше, ясна річ, про батька якому Рогніда ніколи не могла простити зла, ніколи, ніколи! Узяв гвалтом після вбивства рідних...» – далі йде історичний авторський відступ [2, с. 173-174]). Меншою мірою цей тип аналепсису представлений у сюжетних лініях Сивооока, батька і сина Отав. Оскільки князь Ярослав – реальна історична постать, то змалювання характеру цього персонажа потребує більшого рівня об'єктивності, ніж при зображенні подій з вигаданими головними героями. Чітко окреслений образ наратора, подекуди відокремлений від образу персонажа (тобто при переході ретроспективних спогадів героя в авторські відступи), дозволяє історичні факти переосмислити з авторської позиції, ввести історичний матеріал у художню канву роману і водночас залишити його історією. Свідомістю і минулим життям Сивооока й Отав, тобто вигаданих героїв, автор володіє більш вільно, тому гетеродієгетичний наратор з нульовою фокалізацією єднає ретроспективні елементи їх художньої біографії з художньою біогра-

фією історичних постатей, насамперед Ярослава Мудрого.

У «Диві» П. Загребельного помітне використання хронологічної й асоціативної ретроспекції як від імені автора, так і від персонажа.

До хронологічного аналепсису автор вдається в основному при введенні персонажів у сюжетну дію. Так перед читачем з'являється Борис Отава і його товариство («Може, їх вабило вікно. Ще позаторік його не було. Отава добре пам'ятав, що в цій оберненій до моря стіні кафе «Ореанда» були звичайні два вікна...» [2, с. 8]; «Вікно запримітив ще знадвору не поет, і не Отава, і не лікар [...], а інженер...» [2, с. 9]). Через хронологічне пригадування поступово у текст вводиться персонаж Таї Зикової. Спочатку про її знайомство з інженером розповідає наратор: «Інженер, поки вони ще не бачили свого вікна, кілька разів рвонув на танці, навіть завчасно вибрав собі партнерку і поставив її кандидатуру на обговорення всього їхнього товариства. Ясна річ, інженер, як людина сучасна і з великими претензіями, накинув оком на жінку найвродливішу, точніше найпоказнішу в усьому санаторії. Була вона ще зовсім молода, висока...» [2, с. 12]. Пізніше Борис і його знайомі згадують Таю у своїх розмовах, доки вона сама не з'явилася у кафе «Ореанда».

У подібний спосіб перед читачем постає Гордій Отава. Вперше бачимо його на лекції професора Шнурре у концтаборі, коли зазначається, що перед початком своїх лекцій німецький професор розшукував Отаву. Але Гордій не виказував себе, тому Шнурре вдається до такого нетрадиційного пошуку, як лекції з історії культури. Таким чином, хронологічна ретроспекція у цьому випадку вказує на мотивацію появи персонажа, а саме штурмбанфісера Шнурре. У вигляді хронологічного аналепсису подається інформація про Гордія Отаву: «А колись вже було все так розмірено конкретно, так спокійно і неквапно, їхні статті (Отави і Шнурре. – Т. С.) навперемін з'являлися в журналі... Журнал, як більшість суто академічних видань, розрахований на всеєвропейську аудиторію...» [2, с. 74-75], тобто Гордій – вітчизняний історик, який до війни вів полеміку зі своїм німецьким колегою на сторінках періодичної преси.

Тож, одна з основних функцій хронологічної ретроспекції поряд із мотиваційною (поява персонажа Шнурре) – інформативна. Така форма передачі подій минулого становить основу затриманої експозиції у романі «Диво». Зображення ретроспективної інформації «програмує» розвиток характеру персонажів, їх поведінку.

У романі П. Загребельного в ретроспективному ракурсі розповідається про дитинство Ярослава Мудрого. Цей аналепсис можна розглядати як хронологічний, бо наприкінці спогаду героя наявна вказівка автора: «Так відтоді й затамив собі: треба бути впертим у всякому ділі – і в зневажисті, і в любові, та навіть у дріб'язку» [2, с. 176]. Читач помічає риси характеру персонажа. Також через звернення до біографії київського князя автор уво-

дить у текст «Дива» історичні факти, художньо їх осмислюючи. При передачі історичного матеріалу зберігається хронологія подій. Водночас у цьому випадку ретроспекцію можна розглядати і як асоціативну. Зміст спогаду Ярослава зосереджено на факті подолання малим князем власного каліцтва. При поверненні дії у сюжетний час персонаж Ярослава Мудрого намагається позбутися думок про фізичні, а можливо, і «душевні» вади (на думку князя): «... ноги князеві, власне, викупувалися в воді, але він того не зауважував, а може, так було й ліпше, бо холод у ногах відтягував пекучі думки, якими нутрувалася князева голова» [2, с. 177]. Таким чином, у романі «Диво» П. Загребельного спостерігається поєднання хронологічної й асоціативної ретроспекції. Н. Копистянська зазначає, що така ускладнена ретроспективна форма є наслідком усвідомлення, що «художній час, на відміну від реального, не є одноваріантним, що автор має владу над часом, може надати йому напрямок, швидкість, ритм...» [3, с. 180]. Так, специфічно визначається часовий відрізок, пов'язаний із дитинством Сивоока. У цьому випадку події не мають чітко вираженого ретроспективного характеру. Вони сконцентровані й ущільнені у часі. Окремі ж епізоди, такі як полювання на оленя з дідом Родимом (Сивоок вперше стикнувся зі смертю), процес виготовлення фігурок язичницьких богів (досвід, необхідний для формування таланту Сивоока) та ін., несуть смислове навантаження, більш деталізовані, а тому розтягнені у часі. Вони впливають на ритм сюжету, а відтак і на компоновання «Дива».

Оскільки роман складається з трьох сюжетних площин, то при такій ускладненій структурі твору у змісті хронологічної ретроспекції від імені автора повторюються попередні події, що спонукає читача концентрувати увагу на цих подіях і навіть певною мірою самому вдатися до «читацької ретроспекції», пригадуючи попередньо прочитане. Наприклад: «З тих темних див вимальовувалося Сивоокові те, що пережив насправді: велетенські тури, дику силу яких ще ніколи не вдалося приручити, замерзлий Дунай, чорний від мільйонів пацюччя, яке перемандрує від одної землі до іншої, табуни вовків, що обсідають купецькі валки, або, знахабнілі до краю, никають навіть коло велетенських торгових, темні хмаровиння ненажерливих пруг, не зримість безжального голоду, страшні громовиці, безмежні повені» [2, с. 371-372]. Або: «Він (Борис. – Т. С.) згадав, як покинув усе і гайнув до Москви. [...] Ще згадав початок війни в Києві. Чомусь найбільше запам'яталося, як вивозили звідусюди, вантажили на машини сейфи...» [2, с. 538].

У «Диві» великою мірою поширена ретроспекція, яка використовується для порівняння подій і обставин формування характерів персонажів. Так, після спогаду Бориса Отави про смерть батька у ретроспективному плані зображено життя Таї до знайомства з Борисом: «Ось він носить у собі страшну історію про життя і смерть свого батька.

[...] А вона? Мов та балерина у вальсі Равеля. Містичні страждання, яких ніхто не розуміє. «Суджені нам былые порывы». Молоденькою студенткою вона закохалася в свого майбутнього чоловіка, який проводив у їхньому інституті якісь там збори» [2, с. 362-363]. Наведений аналепис від імені автора спонукає читача зіставити долі двох героїв, провести між ними паралелі, пошукати асоціації в межах ретроспекції. Тому такий вид передачі минулих подій називається асоціативною ретроспекцією.

Асоціативний аналепис у творі П. Загребельного маємо при зіставленні умов подій, які відбулися у різні часові проміжки. Гордію Отаві двічі довелося захищати пам'ятки культури від рук фашистів: на початку війни він рятував храми від вогню, а потім намагався зберегти Софію Київську. Ці дві ситуації порівнюються через ретроспекцію: «Тепер (коли рятував Софію. – Т. С.) усі його зусилля здавалися йому так само наївними, як оті крадіжки мішків з піском у перші тижні війни. [...] Він намагався рятувати собори з покрівлі. А вороги заклали тонни вибухівки в підземеллях...» [2, с. 299].

Події асоціативного аналепису у «Диві» розкривають особливості становлення характеру Сивоока, демонструючи розвиток його таланту, шлях митця («А Сивооком заволділа дивна затятість. Так колись хотілося йому дістатися серця пуші, дістатися найнижчого низу, де мало кінчатися її невпинне, приголомшливе западання, а коли потім випадком опинився там, у царстві лісових володарів-турів, то виніс звідти свавільне відчуття молодечих буйнощів, як у того молодого Рудя, а згодом те відчуття пригнітилося іншим: відчув свою малість і незміцність, спостерігши дико закостенілу силу Бутеня, що за іграшки здолає Рудя навіть після поранення» [2, с. 121].

Асоціативна ретроспекція, окрім функцій зіставлення подій і розкриття характеру персонажа, може використовуватися як засіб уповільнення розповіді про зображуване. Саме таку функцію виконує ретроспекція-спогад Сивоока про лук діда Родима. Перед напруженим моментом зображуваних подій вона гальмує розповідь про сутичку двох турів, за якими спостерігав Сивоок.

Вищевказані функції характерні й ретроспективним спогадам Ярослава Мудрого: «Згадав про сина Іллю, якого полишила йому небіжчиця Анна. Хирлявий, як і мати, хлопчик нагадував чимось Ярославові його власне дитинство, може, саме тому не часто ходив до нього, щоб не роз'ятрувати душу, і в цьому схожий був на свого батька, князя Володимира, який теж не любив хворобливих дітей і жон» [2, с. 197]. Крім того, за допомогою цієї ретроспекції П. Загребельний наводить факти історичної біографії князя і, художньо їх осмислюючи, створює домислений образ Ярослава.

У «Диві» трапляються ретроспекції, які привертають увагу своєю формою. Так, спогади київського князя, подані від імені автора, чергуються із

прямими цитатами з Псалтиря. У такий спосіб дізнаємося про взаємини Ярослава з новгородським посадником Костянтином, з варягами. Пізніше читач подибує вказівку на мовця цитат Псалтиря: «Ярослав і далі був задуманий, і далі ворушилися його уста в молитвах» [2, с. 182]. Через таку форму аналепсису «авторський», сюжетний час та ретроспекція поєднуються, наближаючи персонаж князя до читача. Образ Ярослава ніби «осучаснюється», читач сприймає його спогади і думки у теперішньому часі. Згадана ретроспекція містить окремі історичні факти, тому час сюжетної дії ущільнюється і має фрагментарний характер.

Одна з поширених форм аналепсису у романі П. Загребельного – це ретроспекція в ретроспекції. У межах згадки Бориса Отави про його колишню студентську закоханість, яка не мала майбутнього, у ретроспективному ракурсі подається розповідь Бориса про смерть його батька. Таким чином дві ключові події в житті героя ставляться поряд. Між ними простежуються асоціативні й причинно-наслідкові зв'язки: взаємини Бориса і Таї можуть бути приреченими на завершення через почуття обов'язку Отави-молодшого щодо справи життя не лише його, але й Отави-батька. Окреслюється провідний конфлікт твору, який розгортається в усіх трьох сюжетних площинах «Дива», – між особистими почуттями та обов'язком завершити справу життя.

Ретроспекція в ретроспекції спостерігається і в розділах роману, присвячених воєнним рокам. Спогади Гордія Отави про евакуацію з початком війни перериваються згадками цього героя про події, пов'язані з науковим співробітником Бузиною, що передували початку війни. Таким чином, пізніший у часі аналепсис деталізується вставним аналепсисом. Автор звертає увагу на події, у яких бере участь Бузина, адже пізніше цей персонаж буде безпосередньо причетним до загибелі Гордія. У цьому випадку ретроспекція в ретроспекції мотивує розгортання сюжету.

Ретроспекція у романі «Диво» П. Загребельного передається різними засобами. Найбільш поширені серед них є спогади персонажів. Герої трьох сюжетних площин часто пригадують період свого дитинства або ключові події власної біографії, наприклад: для Бориса – це смерть батька, для Гордія Отави – порятунок храмів, для Сивоока – Амастріанський форум, на якому осліплення тисячі болгар називалося тріумфом (у митця слово «тріумф» мало б викликати інші асоціації), для Ярослава – споглядання мистецьких виробів, виготовлених дітьми («... зненавидів одтоді всіх, хто має мистецькі здібності, але з роками в глибині душі став поважати за наслане від Бога вмільство, бо відав тепер гаразд, як багато мистецтвом можна завоювати душ» [2, с. 473]). Н. Копистянська наголошує: у тому, про що людина згадує і як (частота, деталізація спогаду, почуття персонажа), «виявляється її характер, світосприйняття і навіть риси епохи» [3, с. 181]. Як уже зазначалося вище, ретроспективні згадки героїв

«Дива» подані від імені автора. Автор долучається до усіх формальних і змістових характеристик спогаду, поєднуючи таким чином власний авторський час із часом історичним, надає другому теперішніх, «сучасних» ознак. В історії розкривається сучасність, історичні образи і події стають ближчими і зрозумілішими читачеві.

Засобом ретроспекції у романі П. Загребельного виступає сон персонажа: «Але й крізь мертву змореність пробився до нього (до Сивоока. – Т. С.) сон: снилося йому, що знову переживає він відразу аж три смерті: смерть діда Родима, Лучукову, і що вже й зовсім негідно й несподівано, смерть Велички...» [2, с. 145]. Н. Копистянська відмічає, що сновидіння, марення вводять інший ритм, іншу швидкість і сполучення часових відрізків» [2, с. 182]. Справді, у сні Сивоока спостерігається прискорення часу. Адже трагічні випадки з героями сну трапляються у різний час дитинства Сивоока. А смерть Велички, про яку невідомо ні героєві, ні читачеві, можна потрактувати символічно: Величка – подруга дитинства Сивоока; смерть дівчинки асоціюється із закінченням дитинства героя, на що далі вказано в тексті: «... знав добре, що вже вороття нема, що він не повернеться ніколи в дитинність, з якої сам вискочив, зате він міг бодай на якусь годину сховатися від самого себе, міг повернутися в сон...» [2, с. 148].

Н. Копистянська стверджує, що в ретроспекції пригадується «не голий факт, а місце дії, всі обставини: запах, колір, звук, смак, усі відчуття. І через ці відчуття і почуття автор характеризує не лише окрему людину, але й епоху, в яку вона живе» [2, с. 181]. Засобом ретроспекції, який поєднує у собі зазначені характеристики, у «Диві» є пейзаж. Гнітюче і моторошне враження викликає у героя і, відповідно, у читача пейзаж Києва в роки війни: «А Гордій Отава бачив увесь Київ так, наче підіймала його дивна сила над містом, але все поїмалося для нього сірою імлюю, всі київські гори схожі були чомусь на Байкову гору, і в чіткій розкресленості центральних кварталів, і в милій плутанині маленьких вуличок і провулків знову було щось від цвинтарного змішання порядку з безладдям, він мимоволі біг думкою до тої алеї Байкового кладовища, де під чорною камінною плитою спочивав його батько – Всеволод Отава...» [2, с. 73]. Загадкова природа київської осені схиляє думки князя Ярослава до образів книжок: «... в Києві були колись ночі, що світилися, з київських гір видно було в далекі світи, і малому Ярославу відкривалися в ті ночі найдальші землі з кедрми й оливами, [...] поставали невмирущі герої...» [2, с. 189].

Як своєрідний засіб ретроспекції можна розглядати лист Таї до Бориса. Почуття і відчуття Таї у зв'язку з подіями в Москві, передані у листі, означаються минулим часом. Проте переживання Бориса сприймаються у теперішньому часі. Ретроспекція у вигляді листа пояснює вчинок Таї: Отаві важливіше довести історичну правду про Софію Київську, ніж бути поряд із коханою людиною.

Водночас форма листа дозволяє читачеві розмірковувати над можливою розв'язкою сюжетної лінії, над майбутнім вчинком Бориса. Таким чином, через згаданий аналепсис окреслюється майбутня дія, поведінка персонажа.

Отже, в результаті дослідження ретроспекції у романі «Диво» можна зробити висновок, що спосіб, форми і засоби зображення минулих подій у ретроспективному ракурсі є одним із чинників, які впливають на композицію твору П. Загребельного. Оскільки ретроспекція спільно із сюжетним часом створюють художній час всього твору, то переважаючий «авторський» аналепсис над «персонажним», сприяє тому, що у «Диві» минулі події передаються в основному через гетеродієгетичного всезнаючого наратора. Цей тип наратора формує наративну модель твору, дозволяє авторові (адже йдеться про історичний роман) художньо осмислити і сформувані власну концепцію подій як XI ст., так і XX ст. Тож ретроспекція у «Диві» має концептуальне значення.

Через використання хронологічного аналепсису розповідь про події трьох сюжетних площин будується у різних часових відрізках: через дії героїв у сюжетному часі дізнаємося про їхнє минуле. Асоціативна ретроспекція, крім того, що дозволяє читачеві пізнати характер персонажа, його ставлення до певних ситуацій, спонукає читача передбачати, як розгорнутимуться події у майбутньому.

Три сюжетні площини «Дива» можна розглядати в ретроспективному відношенні одна до одної, адже їх події основи асоціативно близькі, завдяки чому відбувається зв'язок часів. Водночас кожна із площин є самостійною складовою романного сюжету, бо має своїх персонажів, час, простір, події.

Ретроспекція у творі П. Загребельного впливає і на такий визначальний елемент композиції, як сюжет. Через інформативну функцію аналепсис деталізує події, уповільнюючи розповідь, або прискорює рух сюжету, ущільнюючи сюжетний час.

Використані у «Диві» засоби ретроспекції (спогади і сні персонажів, пейзажі) гальмують прямий розвиток сюжету і внаслідок цього спричиняють композиційний прийом – ретардацію.

Аналепсис в історичному романі П. Загребельного означає особливості елементів сюжету. Через спогади і хронологічну ретроспекцію у «Диві» наявна затримана експозиція. В усіх сюжетних лініях твору вона, характеризуючи героїв, «символізує» шлях до розв'язки. Через використання ретроспекції сюжетні елементи однієї часової площини можуть проникати в іншу. Так, кульмінація і розв'язка подій 40-х рр. XX ст. уміщена у вигляді аналепсису у події 60-х рр. XX ст. Таке використання ретроспекції в історичному романі також вказує на зв'язок давноминулих часів із менш віддаленими у часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дончик В. Істина – особистість : Проза Павла Загребельного : [літ.-крит. нарис] / В. Дончик. – К. : Рад. письменник, 1984. – 248 с.
2. Загребельний П. Диво : [роман] / П. Загребельний. – К. : Махаон-Україна, 2000. – 576 с.
3. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : [монографія] / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Меркулова М. Ретроспекция в жанровой структуре трагедий Эсхила. Значение ретроспекции греческой трагедии для западноевропейской «новой драмы» / М. Меркулова // Вестник Оренбургского государственного университета. – Том 1. Гуманитарные науки. – 2005. – № 10. – С. 4–9.
5. Слабошпицький М. Літературні профілі : [літ.-крит. нариси] / М. Слабошпицький. – К. : Рад. письменник, 1984. – 310 с.
6. Фашенко В. Павло Загребельний. Нарис творчості / В. Фашенко. – К. : Дніпро, 1984. – 207 с.